

ĮVADAS

Lietuvos žydų bendruomenės pažinimo ir pažinimo procesai – tęstiniai ir nuolat atsinaujinantys. Lietuviškosios istoriografijos (ypač po 1990 m.) įdirbis šioje gilini-mosi srityje liudija minėtą tendenciją (Alfonso Eidinto, Liudo Truskos, Vyganto Va-reikio, Šarūno Liekio, Eglės Bendikaitės, Jurgitos Verbickienės ir kt. darbai)¹. Tiek pastarajame akademinio domėjimosi, tiek greta jo besiskleidžiančiame atminties diskursuose mėginama aprėpti įvairialypius žydų bendruomenės būties kodus. Pirmosios tyrėjų grupės sprendžiamų problemų sekai priklausytų antisemitizmo genezė, tautinės kultūrinės autonomijos projekto aiškinimas, titulinės daugumos (lietuvių) ir žydų santykių priešpriešų studijos, žydų ideologinio angažavimosi nagrinėjimas. Antrasis – atminties diskursas, savo prigimtimi būdamas menkliau disciplinuotas ir ne toks „griežtas“, teikia platesnę tarpgrupinių (sykiu ir pačios žydų bendrijos) bei vidinių ryšių aprėptį, galbūt labiau praplėsdamas regėjimo lauką ir išryškindamas skirtingesnes pažinimo patirtis. Jos yra kategoriškesnės, nestokojančios užaštrinto emocionalumo, asmeniškesnės. Šį svarstymų diapazo-ną iliustruoja Mykolo Römerio dienoraščio ištrauka („<...> Žydai dar labiau negu lenkai nusiteikę prieš šalies valstybingumą, bet, savaime aišku, tik patyliukais apie tai kalba, o lietuvių – tautininkų – akyse stengiasi sudaryti vaizdą, jog jie yra di-deli Lietuvos valstybės šalininkai <...> labai daug žydų, o gal net visi, Lietuvos valstybingumui nepritaria <...> Lietuvos idėja žydams yra absoliučiai svetima“²) ar būsimojo Vytauto Didžiojo universiteto profesoriaus Jurgio Žilinsko pastabos³,

¹ Lietuvos žydų žudynių byla. Dokumentų ir straipsnių rinkinys / Sud. A. Eidintas. Vilnius, 2001; *Eidintas A. Žydai, lietuviai ir holokaustas*. Vilnius, 2002; *Truska L., Vareikis V. Holo-kausto prielaidos: antisemitizmas Lietuvoje*. Vilnius, 2004; *Liekis Š. A State within a State? Jewish autonomy in Lithuania 1918–1925*. Vilnius, 2003; *Bendikaitė E. Sionistinis sąjūdis Lietuvoje*. Vilnius, 2006; *Šiaučiu-naitė-Verbickienė J. Žydai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštys-tės visuomenėje. Sambūvio aspektai*. Vilnius, 2009.

² *Römeris M. Dienoraštis: 1919 m. birželio 21-oji – 1920 m. kovo 15-oji* / Sud. R. Miknys. Vilnius, 2009, p. 27.

³ Jurgis Žilinskas, dirbęs Kaune naujokų sveikatos tikrinimo komisijos pirmininku, teigė: „Pa-stebėjome, kad žydų tautybės jaunuolių beveik nepasirodydavo, o jeigu ateidavo, tai būdavo

vieno iškiliausių tarpukario Lietuvos kultūros veikėjų Juozo Keliuočio įžvalgos⁴, konkuruojančios su lietuviškoje istoriografijoje išvirtinusiems teiginiais dėl besąlyginės žydų bendruomenės (išskirtinai – jos elito) paramos klojant valstybingumo pamatus. Žydų dalyvavimo pilietinėse akcijose (pvz., aukų rinkimas Lietuvos gynimo komitetui 1920 m.⁵), išitraukimas į šalies kovotojų gretas (1920 m. „Kaunan nuolat plaukia savanorių būriai, pasiryžę iki paskutiniojo kraujo lašo kovoti su lenkų užpuolikais. Savanorių tarpe yra daug žydų“⁶) faktai ir jų interpretacijos taip pat varžytųsi su aptaruoju atminties segmentu. Ir priešingai, kitame atminties diskurso poliuje tarpsta švelnesnė liudijimo tradicija (pastaruoju metu plėtojamam regioninių žydų istorijų naratyvui būdingas nekonfliktiškų santykių – žydų ir aplinkos – išskleidimo konstruktas)⁷. Tarp šių kraštutinių suvokties ir atpažinimo prieštaravimų tarpsta skirtingos interpretacijos, kurių kontekste pažinimo proceso nusakymas yra netolygus ir įvairialypis.

Šiame straipsnyje bandoma gilintis į žydų bendruomenės kolektyvinės elgsenos vieną iš svarbesnių parametrų – lojalumą kaip santykio su išore (šiuo atveju su tituline dauguma – lietuviais) charakteristiką. Nevienaamžės sugyvenimo istorijos tęsinys gimstančioje modernioje Lietuvos valstybėje perėjo viena kitą keičiančias įtampas ir išbandymus. Sociologinių tyrimų įžvalgos lyg ir pripažįsta, kad konkurencija tarp grupių didina, o glaudesnis bendradarbiavimas mažina, tačiau iki galo nepanaikina suvokiamų grupių skirtumų – net ir veikiant kartu, galutinai tarpgrūpiniai santykiai gali priklausyti nuo pačios veiklos sėkmės ar nesėkmės⁸.

visai netinkami <...> Vienas žydų tautybės pilietis bruko pundelį rublių man į kišenę ir, rodydamas gydytojo diplomą, prašė atleisti <...> Iš pradžių, kuriantis valstybei, kitataučiai abejojo, ar Lietuva išsilaikys, kad vengė stoti į kariuomenę.“ (*Žilinskas J.* Atsiminimai. 1885–1957. Vilnius, 2005, p. 181).

⁴ Juozas Keliuotis savo atsiminimuose (manyta, kad jie parengti 1972–1973 m.) apie Kauno žydus teigė: „Bet žydai beveik visiškai ignoravo lietuviškąją kultūrą, literatūrinės lietuvių kalbos nesimokė: kalbėjo tik žydiškai, rusiškai ir dar klaikiu lietuvišku žargonu. Jie turėjo savo žydiškas mokyklas, savąją žydišką kalbą, savo organizacijas ir visiškai ignoravo, kas lietuviška. Neskaitė lietuviškų laikraščių ir žurnalų, nelankė lietuvių dailės parodų, nepirko lietuvių meno kurinių ir nelankė lietuvių teatrų. <...> Lietuvos žydai domėjosi tik prekyba ir tik savo pramone ir tik rūpinosi, kad niekas nepaveržtų jų pirmavimo šiose tradicinėse jų srityse – prekyboje ir pramonėje. Todėl tada žydai jokios įtakos ir reikšmės neturi nei lietuvių literatūrai, nei jos dailei, nei jos spaudai, nei jos mokslui. Jie pasiliko abejingi ir Lietuvos urbanistikos ir architektūros grožiui.“ (*Keliuotis J.* Mano autobiografija: prisiminimai. Vilnius, 2003, p. 403–404).

⁵ Pvz., 1920 m. spalio 10 d. Tauragėje surengtoje manifestacijoje prieš lenkiškuosius žydus ir rinkliavoje Lietuvos gynimo komitetui dalyvavo ir vietos žydai. Panašios paramos sulaukta spalio 20 d. ir iš minėtos apskrities Skaudvilės miestelio žydų (Lietuva, 1920 spalio 15, p. 22).

⁶ Sietynas. Šiauliai, 1920 spalio 15, nr. 18, p. 17.

⁷ Žr. *Gustaitis R.* Kaišiadorių regiono žydai. Kaišiadorys, 2006; Raseinių krašto žydai: Dokumentų ir straipsnių rinkinys. Vilnius, 2004, ir kt.

⁸ Cituota pagal: *Avidonienė A., Bistrickas R.* Nacionaliniai stereotipai Vilnijos krašte ir grupinis favorizmas // *Psichologija. Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai.* Vilnius 1991, t. 11, p. 9.

Šių prielaidų veikimui patikrinti tarpukario Lietuvoje pasitelkiami neskelbti šaltiniai (Valstybės saugumo struktūrų, karo komendantų ir kt. ataskaitos, pranešimai) liudija permainingas žydų bendruomenės nuostatas išorės atžvilgiu, juolab kad ir oficialiosios valdžios, lietuviškojo socialinio, veikimo formos buvo skirtingos.

Lojalumas kaip kolektyvinės elgsenos žymuo atspindi santykį tarp visuomenėje pripažintos normos ir tradicijos, kurios ginamos iš esmės daugumos reprezentantų atžvilgiu. Lietuvos valstybės vidiniai ir išoriniai įsipareigojimai liudija daugiakultūriškumo pripažinimo naudai⁹ ir greičiausiai kūrė mažumų privalėjimo jausmą būti lojalioms savo valstybei¹⁰. Kaip kolektyvinio elgesio forma, greičiausiai, ji gali būti statiška ir „nejuntama“, tyli, nes bendruomenių raidos kasdienybės rutina ją gali užgožti. Dalinis 1918–1939 m. Lietuvos žydų bendruomenės lojalumo sklaidos tyrimas siūlo santykinę jo skirstymo schemą: 1) standartinis – įprastinis lojalumas, 2) situacinis lojalumas, 3) parodomasis lojalumas. Šis lojalumo raiškų grupavimas neatmeta galimo straipsnio autoriaus prieigos nekorektiškumo, nes pristatomasis skirstymas yra priimtinas kaip viena iš tyrimo pasirinkčių¹¹.

STANDARTINIS – ĮPRASTINIS LOJALUMAS: ATVEJŲ ESKIZAI

Kasdienybės įvykių gausa įtraukė žydų bendruomenę kaip tam tikrų nusistovintų standartų ir įsitvirtinusių normų perėmėją. Veržlios tautinės ir modernios valstybės įvaizdį kūrė svarbių valstybės datų minėjimas ir šventimas, kurių tiesioginiais dalyviais tapo ir tautinių mažumų, iš jų ir žydų, atstovai. Pavyzdžiui, 1928 m. sinagogoje (Kaune, Ožėškienės gatvėje) buvo paminėta dešimtųjų Lietuvos nepriklausomybės metinių sukaktis:

„Sinagoga buvo pilnutėlė žydų, kurių tarpe nemaža ir kitatikių. Pamaldos prasidėjo psalmėmis. Gražiai giedojo žydų kantorius ir choras. Apie [Nepriklausomybės] dešimtmetį kalbėjo rab[inas] Rozensonas ir Jub[ilejinio] kom[iteto] pir[mininkas] dr. Volfas. Skaityta malda už žuvusius žydus. Pabaigoje ypatingai pagaviai sugiedotas hebrajiškai Lietuvos himnas.“¹²

1930 m. Rabinų sąjungos valdybos sprendimu visose sinagogose, minint Vytauto Didžiojo mirties 500-ąsias metines, buvo laikytos iškilmingos pamaldos, ra-

⁹ *Saugėnienė N.* Lietuvos tautinių mažumų švietimas multikultūriškumo vertybiniame kontekste, Kaunas, 2003, p. 52

¹⁰ *Modeen T.* The international protection of national minorities in Europe. Åbo, 1969, p. 57.

¹¹ Lojalumo formų ir jų išskleidimo analizei lietuviškoji istoriografija lyg ir šykšti dėmesio, nors, atrodo, esama ir netiesioginių rezultatų bandymų (pvz., *Beresnevičiūtė-Nosálova H.* Lojalumų krizė: Lietuvos bajorų politinės sąmonės transformacija 1795–1831 metais. Vilnius, 2001).

¹² Lietuvos aidas. Kaunas, 1928, vasario 17.

binai pasakė progines kalbas¹³. Žydai taip pat gausiai dalyvavo ir Vytauto Didžiojo paveikslo sutiktuose, pavyzdžiui, 1930 m. rugpjūčio 4 d. ceremonijoje Biržuose prie žydų vartų pasitiko žydų bendruomenės ir organizacijų atstovai („čia lietuviškai kalbėjo dr. Levinas ir žydiškai rabinas Berenšteinas“¹⁴). Buvo atsiliepta ir į Vytauto Didžiojo muziejaus statybos vajų – Lietuvos rabinų vykdomojo komiteto generalinis sekretorius D. Icykovičius išsiuntė rabinams aplinkraštį, kuriuo kvietė „paskirti iš gaunamos valdžios pašalpos tam tikrą procentą Vytauto muziejui statyti <...> rabinai palankiai atsiliepė, sutikdami su šiuo pasiūlymu.“¹⁵ Žydų bendruomenės nelikdavo nuošalyje, atrodytų, ir ne tokių svarbių švenčių metu. Antai, 1933 m. sausį Kalvarijos sinagogoje buvo laikytos pamaldos Klaipėdos atvadavimo dešimtųjų metinių proga ir pasakytas „pritaikintas rabino Bengiso pamokslas <...> Mokiniais sinagogoje Klaipėdos reikšmę ir iškilmių svarbą atskirai aiškino p. Bliumenzonas (burmistro pad[ėjėjas]).“¹⁶

Apskritai pripažintina, kad žydų bendruomenė standartinio – įprastinio lojalumo atveju buvo pakankamai matoma, sutelkta, nors pavieniais atvejais, matyt, nebuvo išvengta ir pilietiškumo įrodymo nesklaidumų ar paviršutiniškumo. Vilkaviškio apskrities viršininkas 1929 m. rugsėjo 6 d. pripažino, kad „Tautos šventė rugpjūčio 15 d. visame apskrity buvo švenčiama iškilmingai, bet visgi galima buvo pastebėti iš opozicijos pusės ir žydų šaltesnis atsinešimas.“¹⁷ Šakių apskrities komendanto 1937 m. lapkričio 30 d. pranešime krašto apsaugos ministrui buvo pripažinta, kad „<...> Šakiuose žydų ir vokiečių tautybės piliečiai yra indiferentiškai nusistatę mūsų tautos švenčių atžvilgiu: tais sumetimais jų atstovai nedalyvavo ir š/m. kariuomenės sukaustuvių minėjime.“¹⁸ Neatmestina prielaida, kad galbūt daliai visuomenės (tiek patiems lietuviams, tiek atskiroms tautinėms bendruomenėms ar jų nariams) valstybinių tautinių švenčių minėjimas galėjo tapti kasdienybės nuobodulio dalimi. Vis dėlto daugumą reprezentuojanti atmintis tai priėmė su nesitaikstymo žyme, nors, matyt, proginių ir atmintinų įvykių šventimas išties tik formaliai įtraukė nedidelę visuomenės dalį.

Pilietiškumo, o sykiu lojalumo patikrinimu tapo ir žydų dalyvavimas Seimo rinkimuose¹⁹, vietos savivaldybių rinkimų akcijose (pavyzdžiui, 1924 m.: „Tuo lai-

¹³ Iškilmingos pamaldos su kalbomis žydų sinagogose // Lietuvos aidas, 1930, rugsėjo 9.

¹⁴ Vytauto Didžiojo paveikslas Biržuose // Lietuvos aidas, 1930, rugpjūčio 18.

¹⁵ Rabinai aukoja Vytauto Didžiojo muziejui // Lietuvos aidas, 1931, sausio 7.

¹⁶ Suvalkietis, 1933, sausio 29.

¹⁷ Vilkaviškio apskrities viršininko 1929 m. rugsėjo 6 d. raportas Vidaus reikalų ministerijos Piliečių apsaugos departamento direktoriui // Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. 394, ap. 4, b. 196, l. 63.

¹⁸ Šakių apskrities komendanto 1937 m. lapkričio 30 d. slaptas pranešimas Krašto apsaugos ministrui // LCVA, f. 384, ap. 3, b. 507, l. 242.

¹⁹ Plačiau žr. *Bliuminas A. Žydų frakcija Lietuvos seimuose, 1920–1927*. Vilnius, 2003, p. 15–16, 35, 38.

ku, kai mažumos, ypatingai žydų atstovai, išvargę, vos bepaėiną seneliai drebančia ranka stengėsi mesti kortelę į dėžutę, lietuvių daugelis net inteligentų sėdėjo namie ar kur nors betiksliai vaikščiodami klajojo ir juokais savo apsilėidimą teisinio <...>“²⁰ ir tapo savitu santykio su „išorės tvarka“ rodikliu. Beje, išrinktiesiems į minėtas institucijas žydams „išorė“ formavo lojalumo užsakymą ar bent jau angažavo šį poreikį kaip siekinį. Apskričių viršininkų pateiktos Savivaldybių departamentui iškeltųjų kandidatų ir išrinktųjų patikėtinių charakteristikos liudija, kad ši prielaida yra pagrįsta. Pavyzdžiui, Tauragės apskrities viršininkas, informuodamas apie 1929 m. rinkimus į valsčių tarybas, nurodė, kad į Vainuto tarybą išrinktas Jokūbas Gecas esąs „rimtas žmogus, vaistininkas“, kad Kvėdarnos seniūnu išrinktas Mejeris Zelmonavičius – „pirklys, žydas, esamai vyriausybei lojalus“²¹. Kauno miesto ir apskrities viršininkas 1931 m. birželio 15–16 d. rinkimų į Jonavos miesto tarybą išvakarėse iškeltąjį 3-iajį sąrašą apibūdino taip: „Vulfavičius Leiba, pramoninkas, Keidanskis Saulius, mokytojas, ir Minasas Mnachimas, pirklys – priklauso sionininkų organizacijai, patikimi piliečiai“, o 4-ąjį: „Bomašas Giršas, gydytojas – bepartyvis, Kaganas Chaimas – provizorius – sionininkas ir Glazas Jankelis, tarnautojas – ortodoksas, visi trys patikimi piliečiai.“²² Biržų apskrities viršininkas 1931 m. birželio 11 d. pateikdamas iškėltojo Biržų miesto žydų kandidatų sąrašo charakteristiką, teigė: „Šio sąrašo kandidatai visi stambieji Biržų visuomenės atstovai pilnai lojalūs vyriausybei, eina į rinkimus ginti savo interesų.“²³ Šiaulių miesto ir apskrities viršininkas apibūdindamas iškeltuosius 1931 m. rinkimų sąrašus Nr. 6 ir Nr. 7, taip pat teigė, kad jiems priklausę „vien žydai, valstybiniai lojalūs“²⁴.

Vis dėlto vertinant ir prognozuojant bendrapiliečių žydų lojalumą, regis, būta ir abejonių, santūrumo dėl žydų patikėtinių galimų veikų ir jų turinio. Tarkime, Ukmergės apskrities viršininkas, 1931 m. birželio 10 d. apibūdindamas iškeltąjį sąrašą Nr. 7, pažymėjo, kad: „<...> šiame sąrašė yra Gordonas Chaimas, Lince Chaimas ir Šauliškis Isaakas, artimi komunistams, menkos vertės žmonės <...>“²⁵. Tauragės apskrities viršininko nuomone, 1931 m. rinkimuose į Tauragės miesto

²⁰ *Sireika J.* Lietuvos savivaldybės ir savivaldybininkai (1918–1931 metai). Šiauliai, 1998, p. 76.

²¹ Žr.: Išrinktųjų į Vainuto valsčiaus Tarybą atstovų ir seniūnų sąrašas // LCVA, f. 379, ap. 2, b. 1930, l. 276; Išrinktųjų į Kvėdarnos valsčiaus Tarybą atstovų ir seniūnų sąrašas // Ten pat, l. 269.

²² Kauno miesto ir apskrities viršininko 1931 m. birželio 12 d. pranešimas Savivaldybių departamento direktoriui // LCVA, f. 379, ap. 2, b. 2290, l. 54.

²³ Biržų miesto kandidatų sąrašai iškelti rinkimuose į miesto Tarybą (1931 m.) // Ten pat, l. 49.

²⁴ Šiaulių miesto ir apskrities viršininko 1931 m. birželio 10 d. pranešimas Savivaldybių departamento direktoriui // Ten pat, l. 156.

²⁵ Ukmergės apskrities viršininko 1931 m. birželio 10 d. pranešimas Savivaldybių departamento direktoriui // Ten pat, l. 156.

tarybą iškeltųjų sąrašų Nr. 2 ir Nr. 7 kandidatai: „<...> visi žydų tautybės, viešai prieš dabartinę Vyriausybę jie nėra pasireiškę ir dabartinės santvarkos atžvilgiu laikosi pasyviai, tačiau vis dėlto jiems didelio pasitikėjimo duoti negalima, nes jie stengsis apsaugoti tik savo biznieriškus interesus.“²⁶ Vilkaviškio apskrities viršininkas, aptardamas 1931 m. rinkimų sąrašus ir pripažindamas iškeltų Vilkaviškyje sąrašų Nr. 3 ir Nr. 4 kandidatus kaip valstybei lojalius, Kybartuose iškėltojo sąrašo Nr. 5 kandidatus (jų būta – 12) apibūdino kaip lojalius, išskyrus: „Vidomlianskis Lazaras, pirklys, simpatizuoja socialdemokratams, niekame blogame nepastebėtas, Vyriausybei pasyvus“, „Frenkelis Samuelis, pirklys, simpatizuoja socialdemokratams, doras, Vyriausybei pasyvus“²⁷.

SITUACINIS LOJALUMAS: SKLAIDOS PAVYZDŽIŲ NIUANSAI

Aptariamam laikotarpiui buvo gausu skirtingų įvykių ir situacijų, netolygiai įtraukusių atskiras visuomenės grupes ir galbūt sudariusių nevienodas galimybes: žydų bendruomenės atveju susiklostė tariai „aukso“ amžius iki 1925 m. ir laikotarpis „po jo“. Valstybės ir visuomenės raidos pokyčiai nuolat vertė apsispręsti ir paliudyti savąsias nuostatas (tiek atviru, tiek slaptu būdu), atspindėjusias galimą lojalumo gylį, apimtį ir intensyvumą. Jį simptomiškai paliudijo kai kurios atsakomosios reakcijos ir jų plėtra. Pavyzdžiui, 4-ojo dešimtmečio antroje pusėje Lietuvoje sulaukė pritarimo visuomenės iniciatyva rinkti aukas Ginklų fondui. Šis vajas įtraukė ir žydų bendruomenės, skatinamas vietos rabinų paraginimų, žydų spaudos dėmesio šiam reikalui. Tačiau šios akcijos pradžioje, matyt, nebuvo išvengta nerangumo, apatijos apraiškų. Biržų apskrities komendanto 1937 m. rugpjūčio 31 d. slaptame raporte krašto apsaugos ministrui buvo teigiama:

*„Aukos ginklų fondui plaukia silpnokai. Aukų sumažėjo gal ir dėl to, kad lietuviškoji visuomenė jaučiasi per daug apsunkinta įvairiomis aukomis, kurių yra daug ir kiekviena turi gerus tikslus. Aukojama daugumoje valdininkija, o prekybininkai ir pramonininkai, ypač žydai, labai retai savo aukomis teprisišveda.“*²⁸

Analogiškame Raseinių apskrities komendanto 1937 m. lapkričio 29 d. raporte buvo konstatuota:

²⁶ Tauragės apskrities viršininko 1931 m. birželio 10 d. pranešimas Savivaldybių departamento direktoriui // Ten pat, l. 144.

²⁷ Vilkaviškio apskrities viršininko 1931 m. birželio 11 d. pranešimas Savivaldybių departamento direktoriui // Ten pat, l. 167.

²⁸ Biržų apskrities komendanto 1937 m. rugpjūčio 31 d. raportas Krašto apsaugos ministrui // LCVA, f. 384, ap. 3, b. 507, l. 179.

„Bet ir turtingesni žydai ginklų fondui aukoti jeigu neatsisako, tai aukoja centus. Pavyzdžiui, vakar, t. y. lapkričio 28 d., buvo rinkliava lapais Raseinių mieste ginklų fondui. Viena turtinga gydytoja žydė ginklų fondui į lapą įrašė 20 centų. Be to, jos vyras turtingas ir malūno, gerai veikiančio, savininkas.“²⁹

Tokio pobūdžio vertinimuose, tikėtina, neišvengta ir asmeniškumų. Tarkime, 1939 m. rugpjūčio 15 d. Jurbarko buvo rengiama Kooperacijos šventė, į kurios organizacinį komitetą nebuvo įtrauktas nė vienas žydas. Pastarieji šį faktą įvertino kaip antisemitinės dvasios apraišką, o Žydų karių, dalyvavusių Lietuvos Nepriklausomybės atvadavime, sąjungos Jurbarko skyriaus pirmininkas pareiškęs, kad: „nepakvietus šventei ruošti komitetan žydų, šventės metu vyriausybės atstovams būsiąs įteiktas pageidavimas neduoti šauliams žydų suaukotų ginklų.“³⁰

Visgi šiame lojalumo proveržyje išžvelgtinas ir lūžio momentas, lėmęs jo pozityvią kaitą. Lojalumo intensyvėjimą greičiausiai skatino Lenkijos ultimatumo Lietuvai 1938 m. kovą, Klaipėdos netekties 1939 m. kovą realijos. Kaip 1938 m. kovą teigė Alytaus apskrities komendantas, „lietuvių ir žydų sluoksniuose pastebėtas didelis pasiryžimas, esant reikalui, stoti į kovą ir kovoti iki paskutinio kraujo lašo.“³¹ Valstybės saugumo policija Ukmergės rajone fiksavo, kad kovo 19 d. ultimatumas „žydus paskatino dėtis su lietuviais prie vieningumo ir [jie] yra smarkiai susirūpinę aukoti ginklų fondui“³²; nuostatų pasikeitimas pastebėtas ir Rokiškio apskrityje (1938 m. kovą–balandį): „žydų visuomenė <...> iš karto, po lenkų ultimatumo laikėsi pasyviai <...> tačiau kuomet atslūgo padėtis, suskato rinkti aukas ginklų fondui <...> šiuo metu pradėjo reikšti nepasitenkinimą lenkų atžvilgiu.“³³ Kėdainių mieste ir apskrityje šių įvykių akivaizdoje tarp žydų:

„<...> jautėsi prislėgta nuotaika, todėl visi glaudėsi prie lietuviškų organizacijų ir tvirtai laikėsi Lietuvos reikalų gynimo pusėje. Didelę įtaką į žydus padarė Lietuvos žydų savanorių ir karių organizacijos atsisaukimas į žydų visuomenę. Pasiūlius žydų visuomenės atstovams remti ginklų fondą, atstovai pasižadėjo priminti visiems žydams tą pareigą ir prašė ginklų fondo komitetą, kad pastarasis surinkęs žinias apie kiekvieno gyventoją materialę padėtį, visus piliečius apdėtų nustatytu mokesčiu pagal kiekvieno išgalę.“³⁴

²⁹ Raseinių apskrities komendanto 1937 m. lapkričio 29 d. raportas Krašto apsaugos ministrui // Ten pat, l. 240.

³⁰ Valstybės saugumo departamento 1939 rugpjūčio 7 d. Nr. 155 biuletenis. LCVA, f. 378, ap. 10, b. 186, t. 2, l. 269.

³¹ Alytaus apskrities komendanto 1938 m. kovo 31 d. slaptas raportas Krašto apsaugos ministrui // LCVA, f. 384, ap. 3, b. 521, l. 47.

³² Valstybės saugumo policijos Ukmergės rajono politinių įvykių santrauka (1938 m. kovo mėn.) // LCVA, f. 378, ap. 5, b. 3415, l. 38.

³³ Rokiškio apskrities komendanto 1938 m. balandžio 14 d. raportas Karo stovio reikalams referentui // LCVA, f. 384, ap. 3, b. 521, l. 59.

³⁴ Kėdainių apskrities komendanto 1938 m. balandžio 13 d. slaptas pranešimas Krašto apsaugos ministrui // Ten pat, l. 52.

1939 m. balandžio 5 d. vykusiame apskričių viršininkų suvažiavime buvo pripažinta, kad Rokiškio apskrityje: „[žydai] po Klaipėdos užėmimo pasidarė dideli patriotai ir gausiai aukoja“³⁵, o Tauragės apskrityje „žydai šiuo metu Ginklų vajui aukoja gana gausiai“³⁶.

Situacinį žydų lojalumą greičiausiai lėmė veiksnių visuma, nulemta ir „giliosios“, ir „trumposios“ atminties precedentų (pavyzdžiui, Seinų apskrities viršininkas 1927 m., praėjus vos pusmečiui po perversmo, teigė: „Žydų nepasitenkinimas vyriausybe jaučiamas, bet jų atsparumas menkėja“³⁷). Kasdienybės praktikos koregavo šias atmintis bei formavo skirtingą abipusių santykių suvokimą, kuris išryškėdavo ir mažiau komplikuoatų nelūžinių įvykių akivaizdoje. Pavyzdžiui, netiesioginiu žydų bendruomenės lojalumo išbandymu tapo 1927 m. planuoto referendumo dėl Konstitucijos³⁸ pakeitimo akcija, išryškinusi skirtingą bendruomenės grupių angažavimąsi. Šiuo atveju situaciniame lauke vykusio vidaus politinio gyvenimo perspektyvos ir visuomenės lojalumo patikra buvo ypatinga – tiek žydams, tiek kitoms visuomenės grupėms tekusi 1926 m. įvykių perkrova vis dar skatino liekamuosius reiškinius. Konfidencialiai renkant informaciją Ežerėnuose buvo tikimasi, kad už Konstitucijos pakeitimą iš mažumų bus sulaukta 400 balsų (dešinieji žydai, rusai ir keletas lenkų), kad susilaikys 80 ir prieš bei abejotinių bus apie tris šimtus³⁹. Kėdainių apskrityje buvo konstatuota, kad „mažumų nusistatymas referendumo link daugumoj neigiamas, ypač žydų, kurie yra šalininkai senosios (dabartinės) konstitucijos ir jie, reikia laukt, prie atviro balsavimo daugumoj susilaikys, o prie slapto balsuos prieš pakeitimą.“⁴⁰ Panevėžio apskrityje buvo prognozuojama, kad 10 procentų žydų balsuos „už“, 90 procentų – „prieš“⁴¹. Telšių apskrityje buvo atkreiptas dėmesys, kad:

„<...> kairieji elementai, kaip komunistai, socialdemokratai ir dalis valstiečių liaudininkų, taip gi žydai jau dabar yra nusistatę prieš referendumą. Jeigu būtų slaptas balsavimas, tai tie žmonės balsuos prieš, o jeigu bus atviras tai didesnioji jų dalis neis balsuoti.“⁴²

³⁵ Apskričių viršininkų 1939 m. balandžio 5 d. suvažiavimo protokolas // LCVA, f. 377, ap. 7, b. 214, l. 13.

³⁶ Ten pat, l. 17.

³⁷ Seinų apskrities viršininko 1927 m. birželio 9 d. raportas Piliečių apsaugos departamento direktoriui // LCVA, f. 394, ap. 2, b. 799, l. 19.

³⁸ 1928 m. pavasarį rengiamasis referendumui nutrūko: „buvo pasirinktas patogesnis ir svarbiausia valdantiejiems visiškai negresiantis netikėtumais Konstitucijos reformos būdas – jos dekretavimas arba, galima sakyti, oktrojavimas“. – *Maksimaitis M.* Lietuvos valstybės konstitucijų istorija. Vilnius, 2005, p. 204.

³⁹ Apskričių viršininkų pranešimų apie gyventojų nusistatymą referendumo klausimu santrauka // LCVA, f. 394, ap. 2, b. 801, l. 54.

⁴⁰ Ten pat, l. 62.

⁴¹ Ten pat, l. 69.

⁴² Ten pat, l. 72.

Taip pat manyta, kad šioje apskrityje:

„<...> kita dalis buvusių valstiečių liaudininkų, kurie dabar iš dalies prisidėjo prie tautininkų sąjungos, ūkininkų vienybės organizacijos, tautininkai, dalis darbo federacijos, didesnioji dalis ūkininkų sąjungos narių ir nežymi dalis krikščionių demokratų bei žydų su lenkais: Pilnai pasitinkintieji vyriausybė balsuos už pakeitimą Konstitucijos.“⁴³

Konstatuota, kad ir Kauno mieste gyventojų ūpas neaiškus: „Žydai daugumoje nusistatę prieš, maža dalis, bent kalboje, išsitaria teigiamai.“⁴⁴ Biržų apskrities pirmosios nuovados viršininko manymu,

„Pasvalio žydiškoji visuomenė suinteresuota ir laukia paskelbiant referendumo atlikimo tvarkos: slaptu ar viešu balsavimu. Patirta, kad, esant, slaptam balsavimui dauguma (reikia manyti ne mažiau 75 %) balsuotų prieš pakeitimą konstitucijos, prie viešo balsavimo, yra nusistatymas nebalsuoti. Priežastys: žydai negali užmiršti tų privilegijų ir lengvatų, kurias turėdavo prie kairiųjų valdžios ir pakeitus konstituciją jokių perspektyvų taip greitai kaip mažumai atgauti tasias privilegijas nesimato. Jaučiama, kad tuo reikalu žydų tarpe varoma agitacija, bet žinant jų vieningumą, su tuo kovoti sunku.“⁴⁵

Manytina, kad svarbūs įvykiai ar reiškiniai kai kada išryškindavo žydų bendruomenės nuostatas ir jų interpretacijas per baimės prizmę. Pavyzdžiui, vykstant 1934 m. birželio 6–7 d. pučui, Valstybės saugumo ir kriminalinės policijos Marijampolės apygardos 1934 m. birželio mėn. žinių santraukoje rašoma: „žinioms, kad Voldemaras paėmęs valdžią, žydai smarkiai nusiminė <...> tačiau patyrę gandų neteisingumą, smarkiai apsidžiaugę ir daugelį vietų savo maldos namuose net meldėsi už dabartinę Vyriausybę <...> Žydai Voldemare ėmato antrąjį Hitlerį.“ Rokiškio apskrityje žydai buvę susirūpinę, kad A. Voldemaras nepatektų valdžion⁴⁶, o Šiaulių saugumo ir kriminalinės policijos kuruojamoje apygardoje „bendrai žydai džiaugėsi, kad birželio 7 d. įvykiai greit likviduoti ir Voldemaras nuteistas.“⁴⁷ Kaip matyti iš pateiktų pavyzdžių, su šiuo asmeniu žydų bendruomenė siejo galią jos statuso pablogėjimą. Neatmestina prielaida, kad aptartosios gana gyvos reakcijos „paraštinio“ valstybės ir visuomenės veikėjo atžvilgiu lyg savaime skatino lojalumą tuometinės vyriausybės veiksų atžvilgiu.

⁴³ Ten pat.

⁴⁴ Ten pat, l. 73.

⁴⁵ Biržų apskrities 1-sios nuovados viršininko dienynas, 1927 m. spalio 9–15 d. // LCVA, f. 394, ap. 2, b. 803, l. 134.

⁴⁶ Alytaus apskrities viršininko 1934 m. liepos 3 d. raportas Piliečių apsaugos departamento direktoriui // Ten pat, f. 394, ap. 3, b. 292, l. 50; Rokiškio apskrities viršininko 1934 m. liepos 3 d. raportas Piliečių apsaugos departamentui // Ten pat, l. 32.

⁴⁷ Valstybės saugumo ir kriminalinės policijos Marijampolės apygardos 1934 m. birželio mėn. žinių santrauka // LCVA, f. 378, ap. 3, b. 3475, l. 360; Rokiškio apskrities viršininko 1934 m. liepos 3 d. raportas Piliečių apsaugos departamentui // LCVA, f. 394, ap. 3, b. 292, l. 32; Valstybės saugumo ir kriminalinės policijos Šiaulių apygardos 1934 m. birželio mėn. įvykių santrauka // LCVA, f. 378, ap. 3, b. 3475, l. 360.

Galbūt lojalumo formavimuisi tiesioginės įtakos turėjo ir aplinkos (ne vien vyriausybės – apie tautiškųjų vyriausybių požiūrį rašęs Bernaras Ivanovas teigė, kad „tautinių mažumų nelojalumo ar teikiamos naudos (lojalumo) klausimas buvo pagrindinis ideologijos įrankis, įgyvendinant tautinių mažumų integraciją“⁴⁸) skirtingai regima žydų bendruomenės būtis, jos recepcija ir interpretacija (žydų bendruomenės vengimas vartoti lietuvių kalbą, valiutos reformos metu vykusios spekuliacijos ir kt.)⁴⁹. Lietuviškojo sociumo savigyna ir jos intensyvumas⁵⁰ nepraslydo pro žydų bendruomenės akiratį: pastarajai neretai ir per jautriai reaguojant, kaip pavyzdį galima pateikti 1934 m. lietuvių ir žydų ugniagesių draugijoje Pasvalyje kilusį ginčą dėl įrašo vėliavoje – žydai išsikeidė dėl reikalavimo pašalinti pavadinimą „žydų“ kalba⁵¹.

Pavienės situacijos ir jų aplinka kartais išryškindavo skirtingų visuomenės grupių lojalumo (ne)galimybes ir potencialius nuostolius, „sunkstant“ lojalumo palydovams – pakantai, tolerancijai, trapiam tarpgrupiniam solidarumui. Tarkime, Lietuvoje į 1933 m. Vokietijoje įsisiūbuojančią antisemitinę akciją žydų bendruomenė atsakė vokiškų prekių, viso, kas vokiška, boikotu. Atrodo, kad žydus supęs sociumas Lietuvoje dėl tokio veiksmo ir ypač jį sukėlusios priežasties demonstravo smarkiai besiskiriančią įvykio recepciją – šioje situacijoje žydai liko „vieniši“, o aplinkos pasyvumas galbūt ir netiesiogiai atskleidė neslepiamas „stebinčiųjų“ nuotaikas. 1933 m. balandžio apžvalgoje, skirtoje Kretingos apskrities įvykiams ir visuomenės nuotaikoms aptarti, buvo teigiama, kad „<...> žydai susirūpinę jų tautiečių persekiojimais Vokietijoje, bet krikščionių tarpe, ypač kaimiečių tarpe, priatarimo neranda.“⁵² Rokiškio apskrities viršininko 1933 m. balandžio 2 d. slaptaime pranešime Piliečių apsaugos departamentui buvo pripažinta, kad kaimesniųjų pažiūrų asmenys smerkia Adolfo Hitlerio politiką, kuri esanti Lietuvai labai pavojinga, tačiau: „dešinesnių pažiūrų gyventojai tokį tvirtinimą neigia ir yra patenkinti jo vedama Vokietijoje bolševikų ir žydų likvidacija.“⁵³ Analogiškame Biržų apskrities

⁴⁸ Ivanovas B. Tautiškumo beiškant Antano Smetonos Lietuvoje: tautinių įvaizdžių klausimas. Vilnius, 2005, p. 66.

⁴⁹ Truska L., Vareikis V. Holokausto prielaidos: antisemitizmas Lietuvoje XIX a. antroji pusė–1941 m. birželis. Vilnius, 2004, p. 46–49.

⁵⁰ Charakteringame 2-sios nuovados viršininko [A.] Radavičiaus 1921 m. liepos 31 d. pranešime Panevėžio apskrities milicijos vadui buvo teigiama, kad: „<...> jaučiama nepasitenkinimas krikščionių-gyventojų, tame, kad iš Rusijos grįžta vien žydai. Butų geistina, kad valdžia rūpintus daugiau grąžinimu lietuvių-katalikų negu rusų arba žydėlių.“ (Pranešimas Panevėžio apskrities milicijos vadui // LCVA, f. 1505, ap. 1, b. 21, l. 286).

⁵¹ Biržų apskrities viršininko 1934 m. rugsėjo 3 d. raportas Piliečių apsaugos departamentui // LCVA, f. 394, ap. 3, b. 292, l. 128.

⁵² Žinios apie 1933 m. balandžio mėn. politinius, kriminalinius atsitikimus, gyventojų nuotaikas Kretingos apskrityje // Ten pat, b. 264, l. 80.

⁵³ Rokiškio apskrities viršininko 1933 m. balandžio 2 d. slaptas pranešimas Piliečių apsaugos departamentui // Ten pat, l. 136.

viršininko pranešime (1933 m. birželio 2 d.) buvo konstatuota, kad „<...> politiniais įvykiais gyventojai mažai tesidomi, bet vis dėlto žydų persekiojimai Vokietijoje daugelį ką intriguoja <...> Yra nemažai žmonių, kurie tam žydų persekiojimui pritaria ir pageidauja, kad ir pas mus būtų labiau žydai varžomi.“⁵⁴ Atrodo, kad ir Kėdainių gyventojai sekė įvykius Vokietijoje („Labai daug gyventojų pritaria Hitlerio žygiams prieš žydus“⁵⁵).

Šis neilgalais – 1933–1934 metų vokiškumo boikotas (vargiai išsitenkantis ūkinio pragmatizmo rėmuose) ir jo atsiradimo kontekstas, pastūmėjęs žydų bendruomenę (nors joje būta ir vidinio nesolidarumo apraiškų) išskirtinio momentinio susitelkimo link, paradoksaliai kėlė klausimą jai pačiai – kiek ji yra lojali Lietuvos valstybei, turinčiai įsipareigojimų Vokietijai. Greičiausiai neatsitiktinai Valstybės saugumo departamentas 1934 m. sausį pripažino:

„Dėl žydų netoleravimo Vokietijoje, Lietuvos žydai ėmė vartoti agitacijai nelegalias priemones, kaip antai: spausdina nelegalių atsisaukimų ir juos platina, netaktiškai išsišokinėja mitinguose ir paskaitose. Visa tai daroma tokioje formoje, kad yra įžeidžiama Vokiečių vyriausybė, o tai kenkia geriems Lietuvos ir Vokietijos santykiams.“⁵⁶

Ši žydų bendruomenei nepalankiai besiklostanti situacija nerodė pasitikėjimo atkūrimo perspektyvos ir, regis, dar labiau audrino „giliąją atmintį“. Apie tai galima spręsti iš 1934 m. rugpjūčio įvykių vertinimų Valstybės saugumo ir kriminalinės policijos Šiaulių apygardos ataskaitoje, kurioje nurodoma, kad „<...> įvykis Šiauliuose š. m. rugpjūčio mėn. 15 d., kurio metu buvo žydais sumuštas lietuvis provizorius Masiulis, privedė prie ekscesų prieš žydus. *Jau nuo seniau buvo jaučiama lietuvių tarpe neapykanta prieš žydus* (išskirta mano – S. K.), nes pastarieji visur ir visuomet jautėsi pilnais šeimininkais, nežiūrint, kad yra Lietuvoje mažuma.“⁵⁷ Panašių nuotaikų būta ir vėliau⁵⁸.

XX a. 4-ajame dešimtmetyje gausėjant neigiamų referentinės grupės prieskyrų, Lietuvos žydų bendruomenė galbūt instinktyviai formavo naujas prisitaikymo

⁵⁴ Biržų apskrities viršininko 1933 m. birželio 2 d. pranešimas Piliečių apsaugos departamento direktoriui // Ten pat, l. 38.

⁵⁵ Kėdainių apskrities viršininko 1933 m. liepos 3 d. pranešimas Piliečių apsaugos departamento direktoriui // Ten pat, l. 8.

⁵⁶ Valstybės saugumo departamento direktoriaus operatyvinis įsakymas Nr. 2, 1934 m. sausio 5 d. // LCVA, f. 384, ap. 3, b. 247, l. 7.

⁵⁷ Valstybės saugumo ir kriminalinės policijos Šiaulių apygardos 1934 m. rugpjūčio mėnesio žinių santrauka // Ten pat, l. 245.

⁵⁸ Pvz., 1938 m. lapkričio 17 d. Rokiškio gimnazijoje vykusiame verslininkų susirinkime „<...> paaiškėjo, kad ne tik lietuviai verslininkai, bet ir bendrai lietuviai paskutiniu laiku pasidarė labai nepatenkinti žydais. <...> Bendrai, paskutiniu laiku jaučiamas begalo didelis nekentimas žydų. Atrodo, jeigu vyriausybė laiku nesiims priemonių prieš žydus, tai gali ilgainiui kilti net pogromų.“ (Agento „Baronas“ 1938 m. lapkričio 21 d. pranešimas // LCVA, f. 378, ap. 12, b. 442, l. 6).

strategijas, kompensuojančias, nors ir netiesiogiai, „ištikimybės“ nuostolius (tai šliejimasis prie lietuviškų organizacijų ir panašūs veiksmai). Pavyzdžiui, Valstybės saugumo ir kriminalinės policijos Ukmergės apygardos 1934 m. sausio įvykių suvestinėje buvo rašoma, kad:

„<...> žydų organizacijos savo veikimą žymiai sustiprino, mat, organizuojantis verslovininkams, jiems kilo baimė, kad gali lietuviai juos iš prekybos išstumti. Todėl jie ir pradėjo steigti savo atsargos karių organizacijas, kad tuo parodyti lietuviams prielankumą. <...> Tų skyrių steigiami susirinkimai pravesti labai gyvai, buvo kalbama apie reikimą palaikyti kuo geriausius santykius su lietuviais, raginta žydus stoti į Šaulių s-gą ir t. t. Tačiau pastebėta, kad žydai visus šiuos savo palankumus lietuviams rodo tik dėl to, kad jie jais pasitikėtų, o jie slapta savo turtus stengiasi perkelti į užsienius, ypač į Palestiną. Lietuviai į tokius žydų maneversus žiūri su panika ir sako, kur jie seniau buvo. Tik kai pamatė, kad lietuviai pradeda susiprasti ir jų atsikratyti, tai jau tik dabar jie pradėjo meilintis.“⁵⁹

Atrodo, kad būta ir nuomonės, jog: „<...> pas žydus yra nusistatymas kuo daugiausia skverbtis į šaulių sąjungą, nes dabar jie lyg ir gailisi, kad anksčiau taip padaryti nesusiprato; jų manymu gal nebūtų dabar toks lietuvių nusistatymas prieš žydus, ypač prekybos srityje.“⁶⁰

Manytina, kad ryškėjančių egzistencinių pavojų akivaizdoje ši pasirinkimo logika pati save pateisino. Ją atitiko ir žydų bendruomenės neutralumo deklaravimas. Bendruomenės apsisprendimą sunkino ir nežinia dėl laukiamo lojalumo – ko tikimasi iš žydų bendruomenės, kai pilietiškumas ir patikimumas yra išbandomas aštrėjančių tarpgrupinių santykių kontekste. Valstybės saugumo ir kriminalinės policijos Marijampolės apygardos 1934 m. kovo žinių suvestinėje buvo pripažįstama:

„Susirinkimuose žydai nelojalių kalbų prieš Lietuvą nekelia, tačiau jaučiama, kad ir čia jie savo likimu susirūpinę. Sau pavojų jie Lietuvoje ižiūri stiprėjime lietuvių nacionalizmo ir kai kurių sluoksnių griežto nusistatymo prieš žydus, pav.: verslovininkus ir jaunesnius inteligentus. Toks klausimas net viešai buvo iškeltas padarytame 16/III Lazdijuose susirinkime-paskaitoje, kurioje Kozmanas gyv. Kaune, be kitų klausimų nurodė, kad valdžia Lietuvoje paviršutiniškai nors ir atrodo lojali, tačiau paslapčiomis žydus visokiais būdais spaudžia (išskirta mano – S.K.).“⁶¹

PARODOMASIS LOJALUMAS (KAIP ATMAINOS GALIMYBĖ)

Šios rūšies lojalumo raiška tiek turiniu, tiek forma buvo išskirtinai trapi ir sunkiau apčiuopiama, nes jos požymių galėjo būti ir kitose jau aptartose lojalumo varia-

⁵⁹ Valstybės saugumo ir kriminalinės policijos Ukmergės apygardos santrauka Nr. 1, Ukmergė, 1934 m. vasario 6 d. // LCVA, f. 378, ap. 3, b. 3475, l. 673–674.

⁶⁰ Žr. Rytų Lietuva. Ukmergė, 1934, vasario 22.

⁶¹ Valstybės saugumo ir kriminalinės policijos Marijampolės apygardos 1934 m. kovo mėnesio žinių santrauka // LCVA, f. 378, ap. 3, b. 3475, l. 531.

cijose. Vis dėlto kai kuriais atvejais galima ją skirti kaip savarankišką, juolab kad parodomasis lojalumas skleidėsi iš dalies netipiškose situacijose, pavyzdžiui, santykiuose su Katalikų bažnyčia. Periodinės spaudos publikacijų, neskelbtų šaltinių analizė leidžia matyti kai kuriuos šio išskirtinio kontakto aspektus. Žinoma, kad paprastai katalikų parapijos savo vizituojančius aukštuosius dvasinius ganytojus pasitikdavo iškilmingai, statydavo proginius vartus. Pasitinkančiųjų gretose būdavo ir žydų bendruomenių atstovų⁶². Pavyzdžiui, kai Panevėžio vyskupas 1934 m. rugpjūčio 13 d. lankėsi Vabalninke, jis buvo sutiktas prie 12 pastatytų vartų, iš kurių vieni buvo įrengti: „ir gudriųjų žydų“⁶³. Kai 1938 m. Panevėžio vyskupas Kazimierui Paltarokas lankėsi Šeduvoje, miestelio prieigose jį pasitiko ir žydai, kurių „<...> atstovas pasakė atitinkamą kalbą ir įteikė dovaną – tortą.“⁶⁴ Amžininkė Placida Liaudanskaitė prisiminė:

„Kai į Židikus atvažiuodavo vyskupas, žydėliai pirmieji jį pasitikdavo. Atnešdavo staliuką, padėdavo ant baltos staltiesės pyragą. Rabinas paims vyskupo lazda, paneš iki bažnyčios ir atiduos vyskupui. Žydai sakys: Kad daugiau būtų žmonių, kurie turėtų tokią Maižiešiaus lazda.“⁶⁵

Demonstratyvios sutiktuvės pavieniais atvejais, matyt, buvo pragmatiškos, nevengta užimti ir „teisuolių“ pozicijos. 1932 m. rugpjūčio 11 d. Kaišiadorių vyskupui Juozapui Kuktai lankantis Nemunaityje (Alytaus apskr.), prie žydų vartų ganytoją pasitikęs Ickus Blokas pasakė sveikinimo kalbą, kurioje: „nusiskundė artimo meilės trūkumu katalikų tarpe, nurodė daug blogų palinkimų: parapijiečiai mėgsta bylinėtis, dažnai ir be reikalo; jaunieji ūkininkai apleidžia savo tėvus, kuriuos senatvėje jie privalo globoti.“⁶⁶ Manytina, kad šis ir panašūs veiksmai, turėję stiprinti teigiamą žydų bendruomenės įvaizdį, greičiausiai skatino priešingą reakciją, kuri stebėtojams asocijavosi su pataikavimu, perdėto nuolankumo demonstravimu. Amžininkai nurodo ir kitą vidaus santykių atspindinčią tendenciją, pavyzdžiui, Panevėžio vyskupo K. Paltaroko sekretorius kun. Jonas Gasiūnas, aptardamas žydų vartų statymo įprotį, atkreipė dėmesį: „<...> kas charakteringa, kad tuo laiku, kada vyskupų santykiai su civiline valdžia būdavo įtempti, žydai visada sutikti vyskupą prie vartų pavėluodavo ir tik į kleboniją atsiųsdavo dovanų tortą su atsiprašymu, kad rabinas negalėjęs laiku prie garbės vartų sutikti. Labai atsiprašęs.“⁶⁷

⁶² J. E. Panevėžio vyskupas Šeduvoje // Panevėžio balsas, 1933, rugpjūčio 30; Jo Ekscelencijos atsilankymas Kupiškį rugpjūčio 23 // Panevėžio balsas, 1934, rugsėjo 8.

⁶³ Iš J. E. Panevėžio vyskupo vizitacijos // Panevėžio balsas, 1934, rugpjūčio 26.

⁶⁴ Garbingasis svečias Šeduvoje // Panevėžio garsas, 1938, gegužės 7.

⁶⁵ *Liaudanskaitė P.* Tokių žmonių daugiau nesutikau / Žydų muziejus. Vilnius, 1994, p. 186.

⁶⁶ Kriminalinės policijos III rajono biuletenis Nr. 143, Marijampolė 1932 m. rugsėjo 3 d. // LCVA, f. 378, ap. 5, b. 4189, l. 202.

⁶⁷ Vyskupas Kazimieras Paltarokas. Gyvenimo bruožai. Atsiminimai. Vilnius, 2005, p. 370.

IŠVADOS

Aptartos žydų bendruomenės lojalumo formos kaip sisteminio lojalumo sudedamosios dalys ir jų taikymas leidžia teigti, kad tarpukario Lietuvos žydų bendruomenės elgsenos modeliai ir jų dominantės skyrėsi. Jas greičiausiai lėmė tiek tarpgrupinių santykių aplinkybės ir jų kaita, tiek situaciniai įvykiai. Matyt, greta savaiminio lojalumo klostėsi ir lojalumo į skolą atmaina. Atliktas tyrimas rodo, kad žydų bendruomenės lojalumo demontravimą titulinė dauguma, regis, ne visada suprato adekvačiai. Daugumos lūkesčiai per aukštai iškelė kartelę kitoms grupėms, taip pat ir žydams, o tai neskatino kiek tolygesnės lojalumo suvokimo ir jo demonstravimo dermės. Lojalumas, išsiskleidęs kaip pažinimo rezultatas, buvo kompliktuotas – skirtingi aplinkybių kontekstai lėmė skirtingą lojalumo kokybę.